

development of sport explained need of sports entertainment for the occupying forces. For the Germans was also an important propaganda point. At the beginning of the Nazi occupation sporting life for the purpose of physical training Ukrainian youth was organized of the liberation movement. During the Second World War all sports the greatest development was football.

Key words: Zhytomyr and Vinnytsia Region, Nazi occupation, sporting life, physical training, football.

УДК 94(477)

Сергій Іванов

ТАБОРИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ВОЛИНІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті проаналізовано систему таборів радянських військовополонених на Волині у роки німецької окупації. Особливу увагу приділено ідеологічним принципам нацистської політики щодо полонених червоноармійців; участі вермахту у знищенні військовополонених; умовам утримання бранців; національній сегрегації, що проводилася гітлерівцями у таборах; ставленню місцевого населення до полонених. Загальні висновки підкріплено фактами із історії окремих таборів. У дослідженні використано низку джерел – архівні матеріали, опубліковані документи, спогади очевидців.

Ключові слова: радянські військовополонені, табори військовополонених, Волинь, ідеологія, пропаганда.

Актуальність теми зумовлюється зростанням уваги до регіональних досліджень у сучасній історичній науці. Вивчення історії окремих земель та регіонів дає можливість глибшого розуміння специфіки загальноісторичних процесів.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, на основі детального аналізу літератури, архівних матеріалів, спогадів очевидців, проаналізовано функціонування системи таборів для радянських військовополонених на Волині у роки німецької окупації.

Об'єктом аналізу є табори радянських військовополонених, які знаходилися на території Волині в період німецької окупації.

Предмет дослідження – умови утримання полонених червоноармійців.

Мета публікації – дослідити функціонування таборів радянських військовополонених на Волині у 1941–1944 рр.

Завданнями, поставленими у статті, є: охарактеризувати ідеологічні засади нацистської політики щодо військовополонених; проаналізувати особливості функціонування системи таборів військовополонених на Волині; розкрити ставлення місцевого населення до полонених червоноармійців.

Джерельна база статті включає у себе матеріали ЦДАГО України [22–23] і Держархіву Рівненської області [21–26], збірники документів [3; 6; 13; 24; 25; 32], спогади очевидців [27–31]. Деякі із зазначених джерел публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблематики проаналізовано у працях вітчизняних та іноземних науковців: М. Єріна, Г. Хольного [1], Р. Еванса [2], К. Штрайта [4], В. Левикіна, Т. Пастушенко [5, с. 116–125; 12, с. 18–28; 17, с. 340–385], В. Зюсса, Д. Зюсса [7], В. Косика [8], К. Беркгофа [9], В. Берковського [10, с. 29–50], В. Мазурка [11, с. 804–810], М. Ковалю [14], О. Смилова [15], Т. Снайдера [16], О. Маринченка [18, с. 59–91], М. Куницького [19], О. Пагірі [20], С. Макаруча [33]. Позитивно оцінюючи доробок названих дослідників, потрібно зазначити, що певні аспекти цієї теми усе ще залишаються недостатньо розробленими. Тому увага до неї є не випадковою.

Війна проти СРСР розглядалася німецьким керівництвом, як "расово-ідеологічна війна на знищення", вирішальна боротьба двох ідеологій і рас. Г. Гімлер називав війну проти СРСР неминучим результатом протиріч "між німецьким рейхом і недолюдьми". Згідно із його розпорядженням, масовим тиражем видана брошура "Унтерменш" ("Недолюдина"). "Недолюдина" у розумінні націонал-соціалістів – це "страшна тварина..., що має лише риси обличчя, наближені до людини, а в духовному відношенні стоїть нижче будь-якого звіра. У душі цієї істоти панує жахливий хаос..., інстинктивне бажання знищення, примітивне жадання, неприхована підлість". Керуючись расовою ідеологією, А. Гітлер вимагав від керівництва вермахту відмовитися від усіх традиційних понять про лицарську війну та загальноприйнятих правил ведення воєнних дій. Червоноармієць розглядався як ідеологічний, смертельний ворог націонал-соціалізму [1, с. 13–15].

Ще до війни із СРСР (12 травня 1941 р.) фюрер видав розпорядження про розстріли радянських військовополонених, вказавши, що для цієї мети будуть створені особливі групи (майбутні айнзатцгрупи). Наголошувалося на тому, що відповідальні політичні працівники та політичні керівники (комісари) повинні знищуватися у першу чергу (так званий "наказ про політкомісарів" від 6 червня 1941 р.) [1, с. 18]. Це розпорядження підкріплювалося директивою головнокомандувача сухопутних сил вермахту В. фон Браухіча від 6 червня 1941 р. У ньому наголошувалося на тому, що розстріли політкомісарів повинні відбуватися непомітно, поза зоною бойових дій і обов'язково за наказом офіцера [2, с. 201]. Солдат вермахту Вольфганг Шарте свідчив на Нюрнберзькому процесі: "29 червня 1941 р. я сам бачив, як представники німецької армії розстрілювали поранених червоноармійців, які лежали на хлібному полі поблизу міста Дубно. Після цього їх прокололи штиками, щоб вбити напевно. Поряд стояли німецькі офіцери та сміялися" [3, с. 126].

Загалом, керівництво вермахту повністю підтримувало ідею знищення червоноармійців. Воно вбачало у них основних носіїв комуністичної ідеології та потенційних лідерів майбутнього опору німецькій армії [4, с. 61–63]. Саме військові структури відповідали за втілення у життя політики щодо військовополонених. Так, у структурі ОКВ (Верховне командування збройних сил Німеччини) функціонувало загальне управління вермахту на чолі із генералом Г. Райнеке, яке займалося питаннями військового полону. До його складу входив відділ у справах військовополонених [5, с. 118]. Діяльність ОКВ була тісно переплетена із нацистським державним апаратом. Так, верховне командування було представлене у багатьох міністерствах так званими "офіцерами зв'язку". Особливо широко подібна взаємодія використовувалася у діяльності німецької військової та цивільної влади на окупованих територіях [6, с. 727].

Мотиви рядових солдатів німецької армії, які приймали участь у нацистських репресіях, зумовлювалися декількома чинниками. Передусім, ними керувало бажання помститися противнику. До цього додавалася світоглядна диспозиція німецьких вояків, зумовлена успадкованими із минулого антикомуністичними, антислов'янськими та антисемітськими почуттями, які цілеспрямовано посилювалися пропагандою. Солдатам увесь час нагадували про "життєвий простір", расистські установки, віру в фюрера, безмежне довір'я до жорстоких методів ведення війни [7, с. 255–256].

На окупованих територіях, у зонах цивільної адміністрації, очолювали системи військового полону територіальні командувачі збройними силами Німеччини, яким підпорядковувалися начальники із питань військового полону, котрі мали під своїм командуванням окремі табори. Система таборів військовополонених у рейхскомісаріаті "Україна" підпорядковувалася командувачу вермахту в Україні, яким із 27 травня 1941 р. призначено генерал-лейтенанта К. Кітцінгера [5, с. 118].

Табори для військовополонених, що створювалися у рейхскомісаріаті "Україна", можна поділити на три типи: "дулаги" – збірні й пересильні табори для військовополонених та інтернованих цивільних осіб; "офлаги" – стаціонарні табори для військовополонених офіцерів; "шталаги" – стаціонарні табори для військовополонених рядового та сержантського складу. У разі необхідності, поряд із основним табором створювалися окремо розташовані допоміжні табори, які позначалися літерою "Z" – "Zweiglager" [8, с. 31]. Влада над табором перебувала у руках коменданта – офіцера у званні не нижче майора. Охороняли табори військовополонених спеціальні батальйони, що формувалися, зазвичай, із солдатів похилого віку або фронтовиків, які доліковувалися після поранень та хвороб [5, с. 119]. Також існувала табірна поліція ("lagerpolizei"), що складалася із в'язнів, озброєних палицями й канчуками [9, с. 107]. Охоронцям таборів видавали спеціальну "пам'ятку". Вона рекомендувала у поведженні із військовополоненими активно застосовувати зброю. Заборонялося проявляти м'якість навіть у відношенні до тих бранців, які виявляли готовність працювати [3, с. 204–209]. Таємний наказ ОКВ від 8 вересня 1941 р. наголошував, що охоронців таборів слід було карати за те, якщо вони не застосовують зброю або застосовують її неефективно [9, с. 107].

За умовами утримання майже усі табори для військовополонених були подібні до таборів знищення. Більше того, табори на окупованих теренах України мали набагато жорстокіший режим утримання військовополонених, ніж подібні табори у країнах Центральної та Західної Європи [10, с. 30]. Якщо вести мову про Волинь, то найбільші із них знаходилися у Володимирі, Корці, Луцьку, Рівному, Дубно, Острозі, Корці, Костополі [11, с. 805].

Організація табірної життя визначалася відповідними директивами ОКВ. Згідно із "бойовим наказом № 8" від 17 липня 1941 р. ОКВ й Головне управління безпеки Рейху (далі – РСГА) домовилися про проведення так званої "селекції" ("aussonderung"). Це означало відбирати серед радянських військовополонених усіх осіб, не бажаних за расовими чи політичними ознаками, позбавити їх статусу військовополоненого й знищувати у концтаборах [12, с. 20]. 8 вересня 1941 р.

видано правила поведження із радянськими військовополоненими в усіх таборах, підписані генералом Г. Райнеке. Вони вимагали “безжалісних та енергійних дій” проти червоноармійців [13, с. 615].

В основі інструкцій для таборів військовополонених йшлося про те, що годувати в’язнів, які перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. 16 вересня 1941 р. Г. Герінг видав інструкцію, щоб “продуктивність” полонених “більшовиків” визначала їх утримання: наслідком було подальше скорочення харчових пайків. За таких умов масовий голод почався відразу й тривав місяцями [9, с. 107].

Усі названі розпорядження скасовували основні положення Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених, зокрема: повністю заборонявся контакт із захистом, а також організаціями гуманітарної допомоги; скасовувалася реєстрація полонених; праця, виконана у полоні, не оплачувалася; судові процеси проти військовополонених передбачали можливість винести й ухвалити до виконання смертний вирок, без залучення нейтральних представників [12, с. 20].

Випробування для військовополонених розпочиналися ще до прибуття у табір. Після взяття у полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, за можливості, відділяли від молодших офіцерів, рядового й сержантського складу [5, с. 119]. Потім полонених обшуквали та допитували. З перших хвилин полону розпочиналися нескінченні побиття бранців. Їх одразу ставили у принизливе, безправне становище, намагалися позбавити волі до опору. Жажливі випробування наставали із прибуттям до табору. На кожного в’язня заводилася облікова картка із відповідним номером. Цей же номер, як тавро, проставлявся на руці, вище від кисті, хімічною фарбою. Крім того, на спині, шинелі чи гімнастерці такою ж фарбою виконувався напис “KFG” (“Kriegsgefangener” – “військовополонений”) [14, с. 196–198]. На сідниці кожному військовополоненому ставилося клеймо. Воно мало форму гострого кута приблизно у 45° з довжиною сторін в 1 см, спрямованого вістрям вгору [3, с. 213].

На кожного із них заводилася реєстраційна картка, куди заносилися наступні дані: прізвище, ім’я, по батькові; дата та місце народження; місце проживання сім’ї; дівоче прізвище матері; професія полоненого; найменування військової частини та звання; місце, дата потрапляння у полон; стан здоров’я та прикмети. Разом із картою зберігалися фотографія й дактилоскопічний відбиток пальця полоненого. Крім того, реєструвалися усі пересування в’язня [15, с. 102].

Дуже часто табори являли собою відкриту площадку просто неба, оточену колючим дротом. Імен військовополонених не записували, просто рахували кількість. Жодних запасів продовольства не робили, даху над головою не було, медичну допомогу також не надавали. Не було лазарету, дуже часто навіть туалетів [16, с. 185].

Характерна особливість таборів для військовополонених у 1941 р. – їх переповненість. У серпні кількість військовополонених була такою значною, що наближалася до розмірів населених пунктів, у яких вони розташовувалися. Наприклад, у Звягелі, у якому мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військовополонених нараховувалося 8 тис. бранців [17, с. 348].

Зазвичай, адміністрація таборів складалася з наступних відділів: 1 А – керівництво табору; 2 А – використання військовополонених на роботах; 2 Б – облік військовополонених; 3 А – контррозвідка “Абверу” (відділ займався вербуванням агентури серед полонених – примітка автора) [15, с. 101–102].

7 жовтня 1941 р. А. Розенберг передав генерал-комісарам та рейхскомісарам інформаційний матеріал під назвою “Народи і народності Радянського Союзу” для вивчення та керівництва при вирішенні питань із військовополоненими. Це означало проведення нових “оглядів” радянських полонених й виокремлення із них окремих осіб, “особливо підходящих для виконання особливих доручень”. Одночасно міністерство окупованих східних територій скерувало в усі великі табори інспекційні комісії для проведення масштабної перевірки військовополонених. Перед ними стояли три основні завдання: відпускати із полону представників “дружніх народів”, відбирати політично благонадійних для подальшого використання на німецькій службі, а також сприяти в пошуку і виявленні усіх політичних і расових ворогів Третього рейху. До цього документу також додавалося пояснення, у якому кожному із народів давалася коротка характеристика, в основу якої покладено принцип лояльності / нелояльності до більшовицької влади, ставлення до росіян з одного боку, і з іншого – до Третього рейху.

Потреба в продуктах харчування та з міркувань пропагандистської спрямованості стали причиною того, що влітку та восени 1941 р. частина радянських полонених, українців за національністю, відпускалася із таборів. Зазвичай, полонених відпускали не одночасно, а групами, які іноді доходили до 1–2 тис. осіб і формувалися за принципом місця проживання або майбутньої роботи. Про розмах цього явища свідчить приклад табору № 360 в Луцьку, у якому знаходилося

близько 14 тис. полонених. У жовтні 1941 р. відібрано й випущено 3400 українців або тих, хто видавав себе за них [18, с. 74, 79, 86].

З 1942 р. практика звільнення військовополонених української національності була призупинена. Так, у розпорядженні однієї із німецьких дивізій у березні 1942 р. наголошувалося: "Військовополоненим і українському населенню слід повідомити у відповідній формі, що не виключена можливість звільнення військовополонених, але в даний час з технічних причин це є неможливим". У жодному разі не підлягали звільненню із таборів військовополонених комуністи та євреї. Під час особистого огляду радянських військовополонених, у яких виявляли партійний квиток, відокремлювали від решти і розстрілювали. Те ж саме чекало і євреїв [19, с. 191–195].

Найбільшого значення в контексті означеної теми набуває питання про мотиви німецького командування в ухваленні рішення про згортання політики звільнення полонених із таборів. Зважаючи на крах бліцкригу, Німеччина потребувала чимало безкоштовної робочої сили для широкого використання у економіці рейху. А для цього необхідно було сконцентрувати максимально можливу кількість працездатних полонених у таборах для подальшої відправки до Німеччини. Це підтверджується циркуляром В. Кейтеля від 24 грудня 1941 р. про необхідність звільнення німців від роботи у військовій промисловості для використання їх як вояків на фронті, замінивши їх на підприємствах військовополоненими. У ньому викладалися пункти наказу А. Гітлера від 31 жовтня 1941 р. У другому пункті йшлося про те, що усі установи, відповідальні за утримання військовополонених, повинні докласти максимум зусиль, щоб доставити у Німеччину якнайбільше робочої сили. Після цього ставлення до українців сильно змінилося. Необхідно також враховувати й ще одну обставину: більшість військовополонених, які відпускалися із таборів, були настільки виснажені, що багато із них вмирили по дорозі додому або ж до місця роботи. За словами однієї із працівниць жіночої служби України, полонені виглядали, як "живі трупи" [18, с. 87–88].

Шансом для позбавлення статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань вермахту – "шуцманншафті", поліції, "гіві", різноманітних колаборантських формувань, Російської визвольної армії. У порівнянні із мільйонами загиблих, можливість на порятунок через звільнення із полону отримала незначна кількість червоноармійців [17, с. 350]. Наприклад, з метою вербування агентів для абверу використовувався ізольований пересильний табір у Володимирі-Волинському. Резидентура складалася із табірників, які працювали начальниками блоків, бібліотеки та клубу [20]. У 1943 р. в Острозі створено спеціальний табір "Дулаг-124", у якому готувалися кадри для власовської армії. Проте завдяки втручання партизанів проіснував він недовго. Частина колишніх власовців згодом влилася у партизанський загін ім. Т. Шевченка [21, арк. 16].

На прикладі табору в Славуті можна проаналізувати умови, у яких утримувалися військовополонені. У таборі одночасно утримувалося 15–18 тис. солдатів із легкими та важкими пораненнями [3, с. 130]. Щоденний раціон ув'язнених включав 250 грамів хліба (на 15–20 % складався із дерев'яної стружки) та "баланду" – суп, виготовлений із гнилої та неочищеної картоплі, відходів від круп та гнилих овочів. У приміщеннях розташовувалося утричі-вчетверо більше осіб. На нарах, в одязі і перев'язках було багато вошей та блощиць. У бараках стояв їдкий запах від розкладу та фекальних мас. Підстилок на нарах не було. Люди лежали напівроздягнуті, а часто й зовсім голі [22, арк. 1–15]. Інколи полонених виводили у баню. При цьому процес миття проходив без мила і майже без води [23, арк. 89].

Медикаменти видавалися у мізерній кількості. Частими було випадки побиття важкохворих. Внаслідок жорстокого табірної режиму серед в'язнів поширювалися епідемічні хвороби [22, арк. 1–15]. Смертність від хвороб була дуже високою. Так, станом на грудень 1942 р. кількість жертв від тифу сягнула 5000 осіб [23, арк. 89–91]. Загалом, за добу помирало близько 300 осіб. "Нормальним показником" німці вважали 30–35 померлих за день [22, арк. 1–15].

Над військовополоненими проводилися медичні дослідження. Як свідчать очевидці, у таборі періодично спостерігалися спалахи захворювань невідомого характеру, які німці називали парахолерою. Епідемії цієї хвороби розпочиналися та закінчувалися раптово. У 60–80 % випадків парахолера спричиняла смерть [24, с. 106].

Деколи у блоки вривалися поліцаї і відбирали у хворих речі, які їм подобалися. Найчастіше справа закінчувалася побиттям бранців. У більшості випадків поліцаї були п'яними [23, арк. 89–91]. Багатьох хворих закопували у могили живими. Частими були випадки убивств військовополонених німецькою охороною для розваги [24, с. 105–108].

Два табори для військовополонених знаходилися у роки окупації у м. Шепетівка. У таборі існували спеціальні години, коли полонених виводили для пиття води до ставка або великих калюж. Того, хто не встигав напиться, до води більше не підпускали, а за непослух взагалі могли розстріляти. Для розправи над червоноармійцями використовували спеціально навчених собак, яких зграями пускали у табір. Померлих німці закопували у заздалегідь підготовлених котлованах на 603 кілометрі залізниці Шепетівка-Славути.

У Старокостянтиніві табір для військовополонених знаходився у одній із казарм військового містечка. Згідно зі свідченням очевидців, полонених били палицями, прикладами гвинтівок і нагаями. Інфекційні хвороби розповсюджувалися дуже швидко і зовсім не лікувалися. Загалом, у таборі загинуло 3300 осіб [23, арк. 20–21; 25, с. 71–74].

Не кращими були умови утримання й у таборі м. Острого Рівненської області. У ньому за відсутності елементарних умов санітарії та гігієни, панували інфекційні хвороби, епідемії. Табірний режим не враховував становища хворих, адже о 4 год. ранку усі мали підніматися і ставати на перевірку. Коли ж хворий падав на роботі, то його били та уже напівмертвого заносили у казарму. На ранок, зазвичай, він помирав. У таборі проводилися експерименти із різними отруйними речовинами. Враховуючи наявність нелюдського режиму, була надзвичайно високою смертність від голоду й тифу, причиною яких були абсолютна виснаженість і скупченість людей [26, арк. 1–2].

Про жорстоке поводження із бранцями розповідав житель м. Рівного Володимир Кулій: “У серпні 1941 р. почали гнати військовополонених. На це було страшно дивитися. На сучасній вулиці С. Бандери для них був створений табір. У бараках був лише дах. Полонені голодали. Нам не дозволяли давати їм їжу” [27, арк. 1]. Згідно зі свідченням рівнянки Віри Грибанової, полонені знаходилися просто неба. Багато-хто був контуженим або пораненим. Харчів не вистачало [28, арк. 2]. Знищення військовополонених на власні очі бачив мешканець с. Антопіль Рівненського району, Дмитро Степанюк. За його словами, перед розстрілом їх зганяли у яму. Документів при них не було [29, арк. 2].

На території Волинської області у роки війни німці створили три великі табори для радянських військовополонених – у містах Володимир, Ковель та Луцьк. У Володимирському таборі щоденно помирало 200–250 осіб, а за час функціонування табору в ньому загинуло 25 тис. осіб, 11 тис. померли у Ковельському таборі, 10 тис. 530 осіб – у Луцькому [20].

Нестача харчів у таборах призводила до канібалізму. Про його випадки у таборах Рівного та Острога у своїх донесеннях згадував головнокомандувач вермахту в Україні, генерал К. Кітцінгер [8, с. 172]. Про це також згадувала Розалія Волковська, якій пощастило вижити у жіночому таборі в Звягелі: “Ми, жінки, бачили згори, що багато чоловіків їли трупи” [16, с. 188]. У знищенні військовополонених активну участь брали місцеві відділи української допоміжної поліції [25, с. 347].

Дуже високий рівень смертності серед полонених спостерігався взимку 1941–1942 рр. Слов’яни, всупереч думці, що побутувала серед німців, не мали вродженого імунітету від холоду. Крім того, усе зимове обмундирування, яке мали радянські солдати, німці забирали собі. Гітлерівці знищували полонених із цинічною підступністю. В’язнів заводили у кімнату в якомусь шумному приміщенні. На перший погляд усе це скидалося на медогляд, есесівці ходили у білих халатах, ніби лікарі. Полонених ставили до стіни у певному місці, ніби для вимірювання зросту. У стіні була вертикальна щілина, яку закривала потилиця в’язня. У сусідній кімнаті сидів інший есесівець із пістолетом. Побачивши у щілину потилицю, він стріляв. Труп переносили в іншу кімнату, “місце медогляду” швидко прибирали й запрошували наступну жертву. Далі партіями по 35–50 трупи вивозили вантажівкою у крематорій [16, с. 189–192]. Станом на лютий 1942 р. у рейхскомісаріаті “Україна” у таборах для полонених щоденно помирало 4300 осіб [17, с. 350].

Про пережите у таборі м. Звягель (Новоград-Волинський) згадував В. Бондарець, автор книги-спогадів “Военнопленные”. Так, упродовж зими 1941–1942 рр. у таборі померло 7 тис. бранців із загальних 10 тис. У в’язнів відбирали усе, навіть білизну. Серед полонених багато-хто був хворий на цингу. Найпоширенішим видом покарання було побиття палицями нижче спини [30, с. 44–52].

На жаль, збереглося мало документальних свідчень про спроби організованого спротиву в полоні. Одне з них міститься у донесенні № 12 начальнику поліції безпеки у Берліні за 17 липня 1942 р. У ньому говориться: “В районі Володимира–Волинського знешкоджена партизанська група, яка планувала повстання в місті та звільнення 8000 радянських офіцерів з місцевого табору. Внаслідок заходів, вжитих поліцією безпеки, було затримано 36 комуністичних активістів, а також 76 єврейсько-більшовицьких офіцерів. Усі винні були покарані” [15, с. 171].

Багато місцевих жителів намагалися допомогти нужденним голодним людям. Жінки часто клопоталися про звільнення чужих чоловіків. Дівчата виходили заміж за військовополонених, які працювали поза таборами. Німці інколи це дозволяли, сподіваючись, що бранці будуть забезпечувати харчами вермахт [16, с. 190]. Жителька м. Острога Ольга Руй згадувала, як її однокласниця, Тамара Сопронюк вийшла заміж за грузина Дзидзоева. Таким же чином у місті залишилися полонені Михайло Радецький, Андрій Бовкунов, Григорій Матюк [31, арк. 4–5].

Жителі України продовжували організовувати звільнення полонених із таборів і після офіційної заборони їх відпускати, використовуючи фіктивні посвідчення німецьких організацій та підприємств, видаючи полонених за своїх родичів [17, с. 351]. Зокрема, багато таких “родичів” з’явилося у сім’ї Віри Грибанової. За її словами, полонені, яким вдалося утекти, не сиділи, склавши руки. Вони намагалися йти у підпілля й боротися проти нацистів [28, арк. 2]. Масштаби подібних акцій зросли

настільки, що на початку квітня 1942 р. опубліковано спеціальне розпорядження для генерал-комісарів та гебітскомісарів й комендантів таборів із розпорядженням, яким заборонялося самостійне звільнення військовополонених [17, с. 351].

Життя військовополонених упродовж 1942–1945 рр. в першу чергу визначався використанням їх робочої сили у німецькій військовій економіці. Особливо багато їх налічувалося у гірничій промисловості, сільському господарстві, чорній та кольоровій металургії. З 1942 р. військове командування вимагало не заподіювати шкоди працездатності бранців. Проте, фактично, у ставленні до полонених не відбулося жодних змін. Керівники вермахту з 1941 р. вважали, що працю червоноармійців потрібно "нещадно використовувати". Недостатнє харчування, варварська експлуатація, погане харчування було у таборах звичайною нормою. Чисельність військовополонених й надалі скорочувалася внаслідок високої смертності, яка досягла апогею взимку 1943–1944 рр. та влітку 1944 р. [4, с. 251–258].

Радянські військовополонені й надалі ставилися у гірші умови, ніж полонені інших національностей. Так, у директиві верховного командування збройних сил Німеччини від 1 березня 1944 р. зазначалося: "Мінімальна заробітна плата складає в день: 0,2 рейхсмарок для нерадянських військовополонених, 0,1 рейхсмарок для радянських військовополонених". Якщо в'язням із інших країн дозволялися прогулянки на свіжому повітрі, то для полонених червоноармійців вони були заборонені. Бранці з СРСР забезпечувалися значно гірше. На відміну від інших, їм видавали лише паперові ковдри. Померлих радянських бійців німецьке керівництво радило ховати без труни, загорнутими у папір. Поховання потрібно було проводити у режимі секретності, у віддалених частинах кладовищ. Прикрашення могил та проведення поховальних обрядів заборонялися [32, с. 345–347].

Згідно із оцінками обласних комісій для розслідування злочинів фашистів, у таборах на території Волинської області померло чи страчено 47690 осіб, на території Рівненської – 67996 [33].

Отже, радянські військовополонені розглядалися німецьким керівництвом, як ідеологічні вороги нацизму. Це знайшло своє втілення у концепції "унтерменш" ("недолюдини"). Політика щодо полонених на окупованих територіях визначалася низкою постанов та наказів. Усі вони закликали до тотального контролю над бранцями та приниження їх гідності. При цьому до знищення в'язнів долучилися як цивільна влада, так і вермахт.

На території Волині була створена система таборів для військовополонених. Жахливі умови, які панували у них, призводили до високої смертності серед в'язнів. Їх трагедія не залишалася поза увагою місцевих жителів, які, ризикуючи власною свободою та життям, намагалися допомогти полоненим. З 1942 р. військовополонених почали активно використовувати у німецькій економіці. Проте їх становища це не покращило. Ідеологічні установки, які існували раніше, нікуди не зникли. Крім того, радянські полонені ставилися у значно гірше становище, ніж представники інших країн.

Список використаних джерел

1. Ерин М. Трагедия советских военнопленных. История шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг. / М. Ерин, Г. Хольный. – Ярославль: ЯрГУ, 2000. – 138 с. 2. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель; Екатеринбург: У-Фактория, 2011. – 942 с. 3. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1990. – Т. 4. – 672 с. 4. Штрайт К. "Они нам не товарищи": Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт. – М.: АНО "Русское историческое общество", НП ИД "Русская панорама", 2009. – 480 с. 5. Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні (червень-грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 116–125. 6. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1997. – Т. 7. – 736 с. 7. Зюсс Д. Третий рейх. Расцвет и крах империи / Д. Зюсс, В. Зюсс. – Харьков; Белгород: Клуб семейного досуга, 2009. – 400 с. 8. Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с. 9. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с. 10. Берковський В. Нацистські табори для військовополонених у м. Славути / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2011. – С. 29–50. 11. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. / О. Мазурок // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 804–810. 12. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права / Т. Пастушенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи,

свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2011. – С. 18–28. 13. Нюрнберзький процес: збірник матеріалів в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1999. – Т. 8. – 792 с. 14. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. 15. Смыслов О. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с. 16. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с. 17. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 340–385. 18. Маринченко А. “Внести раздоры между народами...”: расовая политика немцких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало 1942 года / А. Маринченко // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 59–91. 19. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / М. Куницький. – К.: ПП НВЦ “Профі”, 2014. – 564 с. 20. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Волинської області, 1941–1944 рр. / О. Пагіря. – Режим доступу: www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=401. 21. Держархів Рівненської обл., ф. П–1, оп. 1, спр. 98, 48 арк. 22. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 194, 348 арк. 23. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 214, 186 арк. 24. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 415 с. 25. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с. 26. Держархів Рівненської обл., ф. Р–534, оп. 1, спр. 27, 46 арк. 27. Особистий архів автора, спогади Кулія Володимира Мануїловича (записані у м. Рівне 21 травня 2013 р.), 3 арк. 28. Особистий архів автора, спогади Грибанової Віри Григорівни 1933 р. н. (записані у м. Рівне 17 лютого 2013 р.), 8 арк. 29. Особистий архів автора, спогади Степанюка Дмитра Сергійовича 1929 р. н. (записані у м. Рівне 12 грудня 2013 р.), 3 арк. 30. Бондарец В. Военнопленные: Записки капитана / В. Бондарец. – М.: Молодая гвардия, 1960. – 288 с. 31. Особистий архів автора, спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк. 32. Нюрнберзький процес: збірник матеріалів в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т. 5. – 672 с. 33. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n28texts/makarchuk.htm.

Сергей Иванов

ЛАГЕРЯ СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ВОЛЫНИ В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье проанализирована система лагерей советских военнопленных на Волыни в годы немецкой оккупации. Особое внимание уделено идеологическим принципам нацистской политики в отношении пленных красноармейцев; участия вермахта в уничтожении военнопленных; условиям содержания узников; национальной сегрегации, проводимой гитлеровцами в лагерях; отношению местного населения к пленным. Выводы подкреплены фактами из истории отдельных лагерей. В исследовании использован ряд источников – архивные материалы, опубликованные документы, воспоминания очевидцев.

Ключевые слова: советские военнопленные, лагеря военнопленных, Волынь, идеология, пропаганда.

Sergiy Ivanov

CAMPS FOR SOVIET PRISONERS OF WAR ON VOLYN' DURING THE GERMAN OCCUPATION

The article analyzes the system of Soviet prisoners of war camps on Volyn' during the German occupation. Particular attention is paid to the ideological principles of the Nazi policy toward prisoners of war; participation of the Wehrmacht in the destruction of prisoners; conditions of detention of prisoners; National segregation pursued by the Nazis in the camps; local attitudes towards prisoners. Conclusions supported by facts from the history of the individual camps. The study used a number of sources – archival materials, published documents, memoirs of eyewitnesses.

Key words: Soviet prisoners of war, prisoner of war camp, Volyn, ideology, propagation.